

İNGİLİZ DİPLOMAT CHARLES YATE'İN HORASAN VE ESTERABAD'IN ETNİK YAPISI ÜZERİNE GÖZLEMLERİ

OBSERVATIONS OF BRITISH DIPLOMAT CHARLES YATE ON THE ETHNICITY OF KHORASAN AND ESTERABAD

Resul ŞAHSİ * Öz

Bu çalışmada İngiliz asker ve diplomat Charles Edward Yate'in Horasan ve Esterabad'da 1893 -1897 tarihleri arasında yaptığı gezi notlarından oluşturmuş olduğu Horasan ve Sistan isimli eserine istinat edilerek İran Horasanı ve Esterâbâd (günümüzde Gülistan) bölgesin etnik unsurları ve bunların yaşadıkları bölgeler incelenmiştir. Askeri ve diplomatik görevlerle uzun süre İran ve Afganistan'da bulunmuş olan Yate, bu iki ülkenin de etnik yapısına ve kültürüne son derece hâkimdir. Horasan ve Esterabad'ın tamamına yakını kapsayan gezilerinde, gezdiği şehir ve bölgelerin siyasi ve etnik yapısına dair zaman zaman son derece ayrıntılı ve dikkat çekici bilgiler vermiştir. Eserdeki bilgilerden bu iki bölgenin etnik terkiibini tespit etmek mümkündür.

Anahtar Kelimeler

Horasan, Kaçar, Türkmen, Bayat, Esterabad

Keywords

Khorasan, Qajar, Turkmen, Bayat, Astarabad

Abstract

In this study, it has been examined ethnical elements of Iranian Khorasan and Astarabad (Gorgan) and their respective locations based on the work Khorasan and Sistan, which was composed by the British officer and diplomat Charles Edward Yate's travel notes in Khorasan and Astarabad between years 1893 and 1897. Having been in Iran and Afghanistan for a long time with military and diplomatic missions, Yate has a great command of the ethnic structure and culture of both countries. During his trips covering almost all of Khorasan and Astarabad, he gave extremely detailed and remarkable information about the political and ethnic structure of the cities and regions he visited. It is possible to determine the ethnic composition of these two regions from the information in the work.

* Dr.

resulsahsi@outlook.com

ORCID:0000-0002-3155-9654

Rize/TÜRKİYE

Gönderim Tarihi: 02/03/2021

Kabul Tarihi: 08/06/2021

GİRİŞ

a. Yazarın Kısa Yaşam Öyküsü

Albay Charles Edward Yate, (1849 - 1940) İngiliz Hindistanı ordusunda görevli asker ve diplomatik görevlidir. İngiltere'nin Doğu Yorkshire şehrine bağlı Holme-on-Spalding-Moor köyünde doğmuş, Shrewsbury School ve Rossall School'da öğrenim gördükten sonra İngiliz 1868 yılında Hindistanı'nda 49. Piyade Alayı'nda subay olarak göreve başlamıştır. (Behan, 1870, s. 1100; *Rossall School Directory*, s. 139; *Debrett's House of Commons*, 1922, s. 176). 1872- 1873 yıllarında yılında İngiliz Hindistanı Dışişleri Bakanlığı emrinde Sind sınırında özel görevle görevlendirilmiş, 1873'te Hindistan'ın Mervar sınırında, 1875'te Mervar - Tonk sınırında görev yapmıştır. 1879 yılında yüzbaşı rütbesine yükselmiş, 1879-1880 II. Afgan - İngiliz savaşında 29. Bombay Piyade Alayı'na bağlı bir bölüğü komuta etmiştir (*The Officials Army*, 1881, s. 984). 1880 - 1881 yıllarında Kandahar'dan mesul siyasi subay olarak görev yapmıştır. 1884 - 1886 yıllarında Afgan Sınır Komisyonu'nda görev almıştır (*The India Office List for*, 1893, s. 421). 1885 yılının Mart ayında patlak veren ve Pendeh Krizi olarak adlandırılan Afgan - Rus çatışmasında bölgede bulunan İngiliz temsilcisi olarak, kendisini küresel bir İngiliz - Rus savaşına evrilebilecek krizin ortasında bulmuştur. Afganistan Sınır Komisyonu'ndaki çalışmaları nedeniyle 1887 yılında Hindistan Yıldızı Nişanı (CSI: Companion of the Order of the Star of India) ve 1888 yılında da Aziz Micheal - Aziz George (CMG: Companion of the Order of St Michael and St George) nişanları ile taltif edilmiştir. (*The India List*, 1905, s. 38, 141; *Debrett's House of Commons*, 1922, s. 176). Bu görevi sırasında yazdığı rapor ve mektupları 1888 yılında Northern Afghanistan isimli kitapta yayınlamıştır (Yate, 1888). 1888 yılında Muskat'a İngiliz Siyasi Temsilcisi olarak atanmış, 1890 yılında da aynı şehirde İngiliz Konsolosu sıfatı ile görev yapmıştır. Aynı yıl Belucistan Komisyonu Baştemsilcisi olarak görev yapmıştır (*The India List*, 1905, s. 135). 1892'de Pakistan'ın Zob bölgesinde siyasi temsilcilik görevi yürütmüş, 1893 yılında İngiliz Hindistanı Genel Valisi'nin Horasan ve Sistan Temsilciliği'nde atanmış ve bu yıl yarbay rütbesine terfi etmiştir. 1896 yılında Meşhed Başkonsolosluğu görevine atanmıştır. 1898 yılında bu görevinden ayrılmış, 1901 yılında Hindistan Siyasi Servisi'nden emekli olmuştur. 1904 yılında Hindistan Genel Valisinin temsilcisi ve Belucistan Başkomisyoneri görevine atanmıştır (*The India List*, 1905, s. 657). 1906 yılında Hindistan Ordusu'ndan da emekli olmuştur. İngiltere'de Muhafazakâr Parti bünyesinde bir süre siyasetle meşgul olmuştur. I. Dünya Savaşı'nda orduya geri dönerek 1. Ambulans Filosu'nda görev yapmıştır. I. Dünya Savaşı'ndan sonra 1924'e kadar Avam Kamarası'nda milletvekilliği yapmış, 1940 yılında, 91 yaşında ölmüştür (*The India List*, 1905, s. 652; *Debrett's House of Commons*, 1922, s. 176).

b. Eserin Tarif Ettiği Bölge ve Yazılış Gayesine Dair Değerlendirmeler

Bu çalışmaya konu olan Horasan ve Sistan isimli eser, Yate'in Genel Vali'nin Horasan ve Sistan Temsilcisi ve daha sonra Meşhed Boşkonsolosluğu görevlerini yürüttüğü 1893- 94 ve 1896 - 1898 yıllarında İran'ın ve Afganistan Horasan ve Sistan bölgelerinde ve ayrıca günümüzde Türkmen Sahra olarak bilinen Esterabad bölgelerine yaptığı seyahatlere dair notları içerir. Charles Yate'nin eserinde başlıca iki bölge, Horasan ve Esterabad bölgesi incelenmiştir. XIX. yüzyılın tamamında olduğu

gibi Yate'in bölgeyi ziyaret ettiği sonunda da Esterabad ya da Türkmenlerin ilgili devirde ifade ettikleri şekliyle Gürgen'in başlıca sakinleri Göklen ve Yomut Türkmenleri idi. Buna karşılık İran Horasanı, buranın son birkaç bin yıllık tarihinden anılar kabilinde ve katmanlar halinde etnik unsurlar yığını görünümündeydi. XIX. yüzyılın sonunda Horasan'da, M. Ö. 1800 – 1500 yılları arasında İran'da hüküm sürmüş Kayâni kabilesi (Yate, 1900, s. 123; Bayraktar, 2012, s. 91), bölgenin Arap hâkimiyetinde olduğu devirlerde buraya yerleşmiş olan Araplar, genellikle Moğol fetihleri ile ilişkilendirilen Geraylı, Karaî, Celayir, Çâlâîler, bir kısmı Moğolların Bayaut boyuna mensup (Sümer, 1999, s. 253), bir kısmı Nadir Şah tarafından 1832 yılında Irak'tan getirilmiş olup (*Mitt II*, s. 136) Oğuz soylu olan Bayatlar, Şah I. Abbas tarafından getirilmiş olan (Barthold, 1984, s. 91) çeşitli Kürt kabileleri, Çehâr Aymaklar içinde sayılan Cemşidi ve Teymürîler, bunların dışında Hazaralar, Sistanîler, Feyacler, Belûçlar gibi çok çeşitli kabileler yaşamaktaydı. Horasan'daki bu unsurlardan herhangi birini veya birkaçını konu alan çalışmalarda, ilgili topluluğu yeri son derece müphem ifadelerle belirtilmektedir. Yate, bu toplulukların hemen hepsinin yakın tarihlerine dair bilgiler vermiş, birçoğunun yaşadığı yer, XIX. yüzyıl sonundaki siyasi, sosyal, ekonomik durumları ve nüfusları hakkında bizzat tespit ettiği hususları kaydetmiştir. Böylece Yate'in verdiği bilgiler ışığında Kaçar idaresindeki İran'ın Esterabad ve Horasan eyaletlerinin etnik fotoğrafını tespit etmek mümkündür. Öte yandan Yate'in eserinin Horasan ve Esterabad'da yaşayan etnik topluluklarının tamamını değil, büyük bir kısmını ihtiva ettiğini de belirtmek gerekir.

XIX. yüzyıl içinde çeşitli amaçlarla Horasan ve Esterabad'da bulunmuş Yate dışında da birçok –hepsini birden seyyah olarak adlandırdığımız- askeri, ticari, diplomatik görevli, gazeteci veya sadece bölgeyi görmek amacı taşıyan Batılı yazarların seyahatnameleri vardır. Ancak seyahatnamelerde bölgenin etnik yapısı hakkındaki bilgiler ve yazarlarının buldukları bölgeler genellikle çok daha azdır. Yate, gerek Afgan – İran, gerekse Rus – Afgan sınır komisyonlarında görev yapmış olması ve uzun süre diplomatik görevle Horasan'da bulunması dolayısı ile bölgenin coğrafyasına ve etnik yapısına gayet hâkimdir. Yate'in eseri, Horasan ve Esterabad'ın etnik terkihi hakkında genel bir kanaat oluşturabilmesi bakımından diğer seyyahların eserlerinden ayrılır.

Yate, eserinin hiçbir yerinde bu seyahatlerini “ilgili bölgeleri gezip görmek” dışında bir amaçla açıklamış değildir. Buna karşılık seyahat ettiği bütün bölgelerin yollarının durumunu, kışın ve yazın hangi nakliye vasıtalarıyla kat edilmeye müsait olduklarını, yerleşim birimlerinin birbirlerine olan uzaklıklarını, yüksekliklerini ve ikmal imkânlarını kaydetmiştir. Bu bakımdan seyahatlerinin bir amacının da bölgeyi askeri amaçlı keşfetmek olduğu düşünülebilir. Ayrıca eserin birçok yerinde Rusların Türkmen topraklarını işgali sonrasında Horasan ve Sistan pazarında Rus mallarının daha yaygın hal geldiği ve Rusların bölgenin İngiliz Hindistanı ile ticaretini baltaladığı vurgulanmıştır. Bu itibarla seyahatlerinin başka bir gayesinin de Rusların bölgedeki varlığının Horasan, Sistan ve Esterabad pazarlarına tesirini tespit etmek olduğu anlaşılıyor.

Yate'in hakkında bilgi verdiği topluluklar, kabaca Türkmenler, diğer Türk toplulukları, Kürtler, Çehâr Aymak grupları, Farslar gibi büyük nüfusa sahip topluluklar ve Belûç, Arap, Sîstânî, Peştun, Teymürî gibi nispeten daha küçük topluluklar olarak tasnif edilebilir. Bilindiği gibi Yate'in seyahatleri ve Meşhed'de görev yaptığı 1893 – 1898 yılları arasında İran Horasanı'nın kuzeyi ve Pençdeh de dâhil olmak üzere Türkmen toprakları Ruslar tarafından işgal edilmişti. Rus otoritelerinin bölgede İngiliz bir asker ve diplomatın seyahat etmesi ve araştırma yapmasına izin vermeleri bir yana, Rus tren yolu ile Hazar Denizi'ne seyahat etme izni verirken dahi güçlükler çıkarıyorlardı. Bu bakımdan ilgili tarihte Türkmen nüfusunun büyük çoğunluğunun yaşadığı Ahal, Aşkabat, Serahs, Tecen, Merv, Yolöten ve Pencdeh, Yate'in seyahat ettiği sahanın dışında kalmıştır (Yate, 1900, s. 49-50). Bu nedenle eserde Türkmen nüfusuna dair verilen bilgiler, Etek nehrinin güneyinde ve Hazar Denizi kıyılarında yaşayan Yomut ve Göklen Türkmenlerine dairdir. Eserde Serahs'taki Rus garnizonunun ötesinde iki bin Salur Türkmeni yaşadığı bilgisi (Yate, 1900, s. 34) dışında bir bilgi bulunmaz.

c. Horasan ve Esterabad'ın Tarihi ve Coğrafyası

Horasan, günümüzde İran, Türkmenistan ve Afganistan devletlerinin toprakları içinde yer alan geniş bir bölgedir. Farsça "hûr" ve "âsân" kelimelerinden oluşan adının anlamı "güneşin doğduğu yer"dir (Çetin, 1998; Piyadeoğlu, 2012, s. 15). Bu isim V. yüzyılda Sasaniler devrinde ortaya çıkmış ve kısa sürede yaygınlaşmıştır (Nooroghlo, 2019, s. 8). İbn Haldun'un üçüncü iklimde, Kazvini'nin dördüncü iklimde saydığı Horasan, Emevi ve Abbasiler devrinde genişleyen fetihlere paralel olarak genişleyen bir bölge adı olarak kullanılmıştır. Buna karşılık genel olarak Harezmi'nin güneyi, Maveraünnehir'in batısı, Sistan ve Hind topraklarının kuzeyi ve Fars'ın doğusu olarak tarif edilmektedir. Ancak zaman zaman Maveraünnehir, Sistan, Harezmi, Kûmis, Mevsıl, Şaş, Kazvin, Taberistan gibi bölgeler de Horasan'a dâhil edilebildiği için, coğrafyanın tarihî karşılığı tam olarak belirgin değildir (Uslu, 1997, s. 25; Piyadeoğlu, 2012, s. 15). Bölge, Büyük İskender'in fetihleri sırasında Grek coğrafyacılarının da görüş alanına girmiş ve onlar tarafından Belh - Merv civarı Baktria, Herat civarı Aria, Nişabur civarı ise Parthia olarak tanımlanmıştır. Horasan tarih boyunca çok çeşitli devletlerin hâkimiyetine girmiş, birçok millet ve etnik topluluğa yurtluk etmiştir. Bölge Büyük İskender tarafından M.Ö. 330'da Ahemeniş İmparatorluğu'ndan alınmıştır (Altungök, 2015, s. 29; Uslu, 1997, s. 16-19). M.Ö. I. yüzyıldan itibaren de Doğu İskitleri, Kuşanlar ve Partların mücadelesine sahne olmuş, neticede Sakalar ve Partlar arasında taksim edilmiştir (Kayalı, 2015). Partlardan sonra bölge Sasanilerin hâkimiyetinde olsa da Horasan'ın doğu toprakları uzun süre Akhun devletinin idaresini tanımıştır (Çetin, 1998). İslam fetihleri Horasan'a Hz. Ömer devrinde ulaşmış, Hz. Osman devrinde ve 652 yılında bu yörenin fethi tamamlanmıştır. Abbasiler devrinde bölgede Tahirîler ve Samaniler devletleri kurulmuş, ardından bölge Gaznelilerin idaresine geçmiştir. Uzun savaş ve çatışmaların ardından 1040 yılında gerçekleşen Dandanakan savaşı ile bölge Selçuklu idaresini tanımış, Oğuz isyanı sonrasında da bir süre Oğuz beylerinin elinde kaldıktan sonra Gurlu hâkimiyetine girmiştir. Gurlulardan sonra Harezmsâhlar, ardından da Cengiz Han'ın fetihleri ile

Moğollar bölgeyi ele geçirmiştir. Moğol hâkimiyeti devrinde bölge İlhanlı Devleti'nin sınırları içinde kalmıştır. Timurular öncesinde ise bölgenin doğu kısmı Kertler, batı kısmı da Serbedârîlerin idaresinde idi. Ardından XVI. yüzyılın başında bölge Şibanîlerle Safevilerin mücadelesine sahne olmuş ve bu mücadele Şah İsmail liderliğindeki Safevilerin lehine sonuçlanmıştır. Sonraki yüzyıllarda bölge, kuzeydeki Özbek Hanlıkları ile Safeviler arasında süreğen mücadelelere sahne olmuştur. Ardından Peştun kabileleri tarafından istila edilen bölge, Nadir Şah'ın bu kabileleri bölgeden çıkarması sonrasında Avşar Hanedanı'nın, sonrasında da Kaçarların kontrolüne girmiştir (Özcan 2006; Hambly, 2008).

Hazar Denizi'nin güneydoğu kıyısında bulunan Esterabad bölgesi ise başlangıçta Cürçân bölgesindeki bir şehrin adıyken, daha sonra Gürgan - Gürgen adıyla birlikte Gürgen Nehri çevresi ile Etrek Nehri'nin aşağı akımları arasındaki bölgeyi tanımlamak için, Gürgen - Gürgân adıyla birlikte kullanılmıştır (Yazıcı, 1995). Tarihî hikâyesi Horasan'la büyük ölçüde paralel olan Esterabad, Hz. Osman devrinde Sasanilerden ele geçirilmiştir. Bölgenin sonraki tarihi Horasan'la hemen hemen aynıdır. Bölge Şah I. Abbas devrinden itibaren yoğun Türkmen nüfusuna yurtluk etmiş, bölge Türkmenleri üzerinde Safevi, Avşar ve Kaçar egemenlikleri itibari olmaktan öteye gidememiştir (İskender Beg Münşi, 1978, s. 708; Napier, 1876 s. 34, 339; Berezin, 1950, s. 18; Fraser, 1825, s. 261-262).

1. Türkmenler

Cengiz istilası sonrasında Yate'in de seyahat ettiği Esterabad bölgesinde Türkmenlerin yeniden kaynaklara yansımaya başladığı tarih XVI. yüzyılın başıdır. Bu tarihten önce Türkmenlerin Mangışlak – Üstyurt bölgeleri, Harezm'in güneybatısı yönünde, burası ile Balhan dağları arası olduğunu biliyoruz. (Ebu Bekr-i Tihrani, 2014, s. 228; Poullada, 2018, s. 29). Harezm'in Özbekler tarafından ele geçirilmesi (1505) ve sonrasında Türkmenler Harezm'le birlikte Esterabad'da da kimi siyasi ve askeri faaliyetleri nedeniyle kaynaklarda görünmeye başlanmıştır (Salih, 2000, s. 89, 90, 103; Yekayev, 1981, s. 29, 37; *Mitt II*, s. 45-46; Rumlu, 2004, s. 136). Bu tarihten itibaren günümüze kadar, kabileler değişmekle beraber bölgede Türkmen varlığı kesintisiz olarak devam etmiştir. Yate'in bölgeyi ziyareti sırasında bölgede yaşayan Türkmenler Göklen ve Yomut Türkmenleriydi.

1.1. Göklen

Yate'in ziyareti sırasın Göklenler, batıda Gürgen nehrinin güney yakasındaki Yas Tepe'den bu nehrin kaynağındaki Yıl Çeşme'ye ve doğuda Yengerân'daki Dehne-i Gürgen'e kadar uzanan, Gürgen nehrinin yukarı akımlarındaki arazide yaşıyorlardı (Yate, 1900, s. 235). Kuzeydeki sınırları Etrek ile Gürgen nehirlerinin su bölüm çizgisini oluşturan Karanva tepeleri idi (Yate, s. 220, 225). Doğuda ise son Göklen yerleşkesi Dilme'de idi (Yate, s. 224). Gürgen'in kuzey kıyılarında yaşayan tek Göklen topluluğu Hoca tirsiydi (Yate, s. 229). Göklenler, Kaçarların Bucnurd valisine bağlıydılar ve bütün yöneticileri Bucnûrd'dan atanıyordu (Yate, s. 235). Yönetim merkezleri Çakır obasıydı (Yate, s. 215). Yüzyılın sonunda halen çadırlarda yaşıyor olmakla beraber çiftçilikle işgal ediyorlardı ve göçebe değillerdi (Yate, s. 217).

Yate'in adını verdiği Kırık, Bayındır, Yangak, Sıngırık, Kay, Erkekli, Karabalhan, Ayderviş, Çakır, Şeyh, Hoca uruglarının toplam nüfusu iki bin kadardı. Rusların Ahalı işgali sonrasında Garrı Kala'ya 400, Çendir'e ise 200 Göklen ailesi göç etmişti. Göklenlerin yaklaşık 200 hanelik Gerkes tiresi Rus hâkimiyeti altındaki Türkmen topraklarına göç etmişti. Kay ile Erkekli uruglarına mensup topluluklardan da göçenler vardı. Buna karşılık Hive'den de birkaç yüz aile dönmüş ve Kara Balhan vadisinin başındaki Çıklık köyüne yerleştirilmişlerdi. (Yate, 1900, s. 223).

1.2. Yomut

Esterabad'da yaşayan en büyük topluluk Türkmenlerin Yomut kabilesi idi. Doğuda Çenârân'a kadar Etek vadisi Yomutların kontrolündeydi. Yomut – Göklen sınırı ise Kümme-i Kavus'un doğusundaki Yassı Tepe mevki idi. Kuzeyde Etek Nehri'nin ötesinde bulunan Balhan dağlarına kadar Yomut yerleşkeleri vardı. Yomut – Kaçar sınırı ise Karasu nehri idi (Yate, s. 282). İğdir Yomutları Cürcân harabeleri yakınlarını yurt tutmuşken Kanyakmaz Yomutları Gürgen ile Etek nehirleri arasındaki bozkırda bulunurlardı (Yate, s. 242). Fenderesk ve Ketul'un kuzeyindeki bölgelerde Daz ve Deveci tireleri bulunuyordu (Yate, s. 270). Güz aylarında İğdir ve Kanyakmaz çarvalarının hepsi Gürgen'in kuzey kıyısına doğru göç ediyordu. Orada toprağı sürmek ve ekmek için birkaç hafta kalıyor ve kışı geçirmek için Gökçe Dağ tepelerinin eteğindeki Akbend'e göç ediyorlardı. Baharda ise ürünleri hasat etmek için yeniden Gürgen'in kuzeyine geri dönüyorlardı. Kış aylarında Akbend yakınlarında toplanan çarvaların sayısı yaklaşık 800 aile idi (Yate, s. 247 - 248). Göklen sınırına yakın yerlerde yaşayan Yomutların İğdir ve Kanyakmaz tireleri Kaçarlara vergi vermiyorlardı. Bu iki tire Yomutların en doğuda yaşayan unsurları idi. Hükümet merkezi olan Esterâbâd'a da en uzak olan bunlardı. Dolayısıyla Yomutların da en bağımsız ve hoyrat bölümlerini teşkil ediyorlardı. Daha batıya gidildikçe Kaçar hükümetinin etkisi de daha çok hissediliyordu. Bu toplulukların batısında, Esterabad'ın merkezine yakın yerlerde yaşayan Küçük'te tarımcı çomurlar yıllık aile başına on iki kran vergi ödüyorlardı (Yate, s. 252). Gürgen ile Etek nehirleri arasında birkaç oba dışında yerleşim yoktu. Etek nehrinin de ancak aşağı akımlarında kayda değer Yomut yerleşkeleri vardı. Nehrin güneyindeki topraklarda Atabaylar, kuzeyindeki topraklarda Ak-Atabaylar yaşamaktaydı. Rus hâkimiyetindeki Balhan dağında da bin hane kadar Atabay çarvası yaşıyordu (Yate, s. 268). Etek nehrinin Gudri ile Hasan Kulu arasında kalan bölümünde yerleşke yoktu (Yate, s. 268 - 269).

Nüfusları üç bin aile kadar olan Caferbay Yomutları Gürgen nehrinin sağ kıyısında, nehrin bu kıyısının sekiz – on mil ötesine kadar olan topraklarda yaşıyorlardı. Elli kadar çomur ya da tarımcı aile Gümüş Tepe'nin on - on iki mil kuzeyinde, kısa süre önce denizin çekilmiş olduğu Tazeâbâd isimli mevkide yerleşti. Bunların haricinde kalan çomurların hepsi ya Gümüş Tepe'de ya da buranın güneyinde, Gürgen nehri ile deniz arasında kalan topraklarda yaşıyorlardı (Yate, s. 277).

Yate, sayıları Yomutların Gürgen'deki toplam nüfusunu 7.000 çadır göstermektedir. Burada yaşayan büyük uruglar ise İğdir (300 aile), Kanyakmaz (300 aile), Köçek (300 aile), Daz (1.000 aile), Atabay (350 aile), Düeci (600 aile), Küçük (300

aile), Caferbay ve(3.000 aile), Yılğay (350 aile) Yomutlarıydı. Bunlardan 4.600'ünün comur veya tarımcı, 2.400'ünün ise çarva, yani göçebeydi (Yate, s. 280).

2. Türk Topluluklar

Yate'in eserinde Horasan'da yaşayan birçok Türk topluğa yer verilir. Yate, yer yer bu toplulukların veya kabilelerin tarihine dair bölgeden derlediği bilgileri de aktarmaktadır. Zaman zaman bu toplulukların bir kısmı için Moğol asıllı ifadesini kullanmakla birlikte, yazarın kabilenin Türklüğü ile ilgili kıstasının Türkçe konuşmak olduğu görülüyor. Yate'in eserinde bahsettiği Türk toplulukları Bayatlar, Celayirler, Cemşidiler, Beğâyeriler, Çâlâîler, Geraylılar, Kılıçiler, Karaîler ve Mervîlerdir. Eserde bunların dışında da bir kabile adı vermeksizin Türk topluluklarından söz edilmiştir.

2.1. Mervî

Horasan'da bin aile kadar Mervî yaşıyordu. Horasan Mervî'leri herhangi bir kabileye mensup değillerdi. Bu şekilde adlandırılmalarını sebebi basitçe Mervî'nin yerlileri olmalarıydı. Bu topluluğun bir kısmı Herat ve Buhara'da idi. Herat'taki Mervîler Avşar olarak biliniyordu. Bu topluluğun mensupları ayrıca Tahran, Şîrâz ve Esterâbâd bölgelerinde de yaşamaktaydı. Horasan'da yaşayan Mervîler Meşhed ve Türbet-i Şeyh-i Câm bölgelerinde yerleşiktiler ve reisleri Şerif Han isimli bir kimseydi. Şerif Han'ın Mervli Bayram Ali Han'ın soyundan geldiği söyleniyordu. Mervîler Horasan'a Nâdir Şah devrinde getirilmişlerdi. İran Hükümeti'ne iki yüz süvari ile askerlik hizmeti de yapıyorlardı. Bu sayı tedricen altmış beşe düşürülmüştü. Yate'in verdiği bilgiye göre Mervîler Türkmenler gibi yaşıyor ve giyiniyorlardı. Tanımayan onları Türkmenlerden ayırt edemezdi (Yate, s. 346-347).

2.2. Bayat

Merkezi Kûçân'ın 30 km. kadar güneydoğusundaki Çekne köyü olan Servelâyet bölgesinin tamamı Bayat Türkleri ile meskûndü. Bölgede irili ufaklı altmış iki köy vardı. Burada yaşayan Bayatların toplam nüfusu 15.000 aile kadardı. Bayatların Nadir Şah tarafından Irak veya Tahran'dan getirildiği söyleniyordu. Eski tarihlerde bu Bayatların kendi yöneticileri vardı. Ancak İran'daki birçok kabile gibi onlar da bu özelliklerini kaybetmişlerdi (Yate, s. 368-369).

2.3. Geraylı

Yate'in Horasan ve Esterabad'da karşılaştığı bir diğer Türk topluluğu Geraylı kabilesidir.¹ Horasan Kürtleri'nin Ahal'dan güneye inişinden evvel Kûçân, Bucnûrd, Câcerm ve Kâlpûş'un dâhil olduğu geniş alan Geraylıların elindeydi. Yate, İran

¹ Geraylı (Gereyli, Kereyli, Gerayet-ili) kabilesi genellikle Moğolların Kereyit kabilesi ile ilişkilendirilmektedir. Bu kabile Emir Timur devrinde Kûçân, Şîrvan, Bucnûrd, Deregez'de yaşıyorlardı. Şah Abbas devrinde kabile Câcerm, Semelgân, Cûveyn, Etek, Çaça ve Ebiverd'e nakledildi. Bir kısmının Kâlpûş ve Ramiyân'da yaşadığı anlaşılıyor. Günümüzde Giraylılar Meşhed, Kûçân, Nişâbûr, Servelâyet, Deregez, Şîrvân, Semelgân, Mâne, Câcerm, Cûveyn ve Sebzvâr'da yaşamaktadırlar (Mirniyâ, 1369, s. 97).

kaynaklarına atıf yaparak bu kabilenin Ong Han'ın² kabilesi olan Kereitlerin bakiyesi olduğunu kaydetmektedir (Yate, s. 179-180). Yate, Geraylıların eski yerleşimleri arasında Dehne-i Gürgen'de bulunan Ishaki köyü (Yate, s. 214), Gürgen'deki Şağal Tepe (Yate, s. 215), Kâlpûş (Yate, s. 385), ve Yıl Çeşme'yi sayar (Yate, s. 223). Geraylılar Nadir Şah'ın ölümünün ardından Kâlpûş'tan Câcerm'e göç etmişlerdi. XIX. yüzyılın sonunda Câcerm'de sadece birkaç Geraylı ailesi kalmıştı ve onlar da Türkçeyi unutmışlardı (Yate, s. 384). Yate'nin ziyareti sırasında ise Geraylılar Gürgen'deki Senger - Hacılar (Miandest) (Yate, s. 231), Câcerm ve Fenderesk (Yate, s. 235) bölgelerinde bulunuyordu.

2.3.1 Beğâyerî

Yate'e göre Kılıçî ve Beğâyerî Türkleri Geraylı kabilesine bağlı unsurlardı. Bâm-Sefîâbâd bölgesinin tamamı, bütün nüfusları 1.300 aile kadar olan bu Beğâyerîlerle meskûndü. Bunların Bâm'da meskûn olup sayıları 800 aile olan ve Sefîâbâd'da meskûn olup sayıları 500 aile kadar olan iki bölümü vardı. İkinci bölüme Serahsîler denirdi. Zira buraya Serahs'tan gelmişlerdi. Son kuşaklara kadar bu kabilenin her iki bölümünün de kendi reisi vardı. Ancak Yate'in ziyareti sırasında bu reislerin ahfadının gücü veya bir mevkii yoktu. Yate'in İran kaynaklarına dayandırdığı bilgiye göre Beğâyerîler, Hülâgü Han tarafından Karakurum'dan Horasan'a getirilmiş olan Geraylı Türkleri'nin bir koluydu. Kûh-i Şah Cehân dağının güney yamaçları da bu toplulukla meskûndü (Yate, s. 370).

2.3.2. Kılıçî

Coğatây kasabasının 600 hane nüfusu Farşlar ve Geraylıların bir kolu olan Kılıçî³ Türkleri ile meskûndü (Yate, s. 392). Cûveyn bölgesindeki Akkale, Geraylıların son başbuğu Allahyâr Han tarafından inşa edilmişti. Geraylıların en güçlü ve aktif bölümü olan Kılıçîlerin meşhur başbuğlarından biriydi. Allahyâr Han, Feth Ali Şah (1798 - 1834) devrinde bağımsızlığını ilan etti. 1847 yılında oğlu ve torunu ile beraber Sâlâr isyanına katıldı. Ancak yenildiler ve Allahyâr Han'ın yönetim merkezi olan Akkale Hüsâmü's-Saltana tarafından ele geçirdi. Geraylılar o zamandan beri hiçbir zaman kendi iradeleriyle bir başbuğ edinemediler (Yate, s. 392).

2.4. Celayir

Celayir Türkleri Kelat-ı Nadirî'de mukim ve sayıları dört yüz aile kadardı. Yate'in ziyaretinden kısa zaman öncesine kadar buradaki Celayir Türklerinin kendi tevarüsî liderleri vardı. Bu liderler kaleyi İran'ın tımarlısı olarak yönetirlerdi. Kalenin güçlü

² Ong Han, Wang Han veya Tuğrul olarak bilinen hükümdar, kökenlerinin Türk mü yoksa Moğol mu olduğu hususunda görüş birliği olmayan Kerait kabilesinin hanıdır (Grousset, 2006, s. 219-220; Gumilyev, 2006, s. 108).

³ Kılıçî (Kılıç, Kılıççı) Türkleri Geraylıların bir kolu olarak gösterilmektedir. Cûveyn, Coğatây, Bâm ve Sefîâbâd bölgelerine Fenderesk ve Gürgen'den göç etmişlerdir. Kılıçîlerin önemli liderlerinden biri olan Ali Han Kılıçî'nin 1750'li yıllarda yılında Sebzvâr hâkimi olduğu bilinmektedir. Kabilenin bir diğer önemli lideri olan Allah Yâr Han Kılıçî, 1796 yılında Sebzvar Hâkimi iken Şahrüh Han Kaçar'a karşı Ağa Muhammed Han'ı desteklemiştir. Ancak daha sonra Feth Ali Şah'a isyan etmiş, yenilmiş ve Saltanat Naibi Abbas Mirza'nın maslahatıyla affedilmiştir. Daha sonra Feth Ali Şah, Allah Yâr Han Kılıçî'nin kızı Terlân Hanım'la evlenmiştir (Mirniyâ, 1369, s. 92-93).

konumu dolayısı ile bu liderler önemli ölçüde bağımsız bir siyasî pozisyondaydılar. Bunlardan biri olan Yalantüş Han, Muhammed Şah devrinde (1835—1848) isyan etmiş ve zor kullanılarak itaat altına alınmıştı. Daha sonra oğlu babasının yönetici pozisyonunu ve arazisini yeniden kazandı. Fakat 1883 yılında öldü. Yerine geçen oğlunun adı da Yalantüş Han idi. İki yıl sonra liderlikten azledildi. Böylece buradaki Celayirli yöneticilerin tevarüsî yönetimi de son bulmuş oluyordu (Yate, s. 157).

2.5. Çâlâî

Horasan'da yaşayan Türk topluluklardan bir diğeri Çâlâîlerdi. Hem Türkçe hem de de Farsça konuşuyorlardı. Bu kabilenin Moğollar devrinde Horasan'a göç ettiği söylenmekteydi. Kabilenin lideri olan Ebu'l Feth Han, Mâreşk köyünde yaşıyordu ve bu kimse 1896 yılına kadar bölgenin tevarüsî valisi idi. Kendisi bu yılda görevden azledildi. Hazar Mescid Dağları üzerinde, Meşhed'in 20 km. kuzeyinde bulunan Enderuh köyü ile Kelat'ın 15 km. güney batısında bulunan Bulğur arasında kalan bölge Çâlâî Türkleri ile meskûndü. Kabilenin bütün nüfusunun beş yüz aileden ibaret olduğu söylenmekteydi. Enderuh ile Bulğûr arasındaki bu tepelerde bulunan bütün köyler Çâlâî Hana adıyla biliniyordu. Bölge adını burada yaşayan kabileden almıştı (Yate, s. 152).

2. 6. Karâî

Horasan'daki Türk topluluklarından biri olan Karâîlerin yurdu Türbet-i Haydariye ve çevresiydi. Karai kabilesine ait toprakların Meşhed yönünde sınırı Şerifâbâd'da. Kabilenin Moğol hükümdarlarından biri tarafından Türkistan'dan getirildikleri ve Suriye'ye nakledildikleri söyleniyordu. Emir Timur (1369 - 1405) onları Fars bölgesine, Şah İsmail Safevî (1499 - 1523) ise Horasan'a yerleştirmişti. Merv ve Herat'ta bir süre yaşadıkları sonra nihayet Türbet-i Haydariye'ye yerleştirildiler. Karâîlerin lideri Emir Han, 1749 yılında Ahmet Şah Dürrani⁴ tarafından Şâhruh'un⁵ emri altında Meşhed yönetimine atanmıştı. Bu kabile XIX. yüzyılın başında liderleri İshak Han yönetiminde büyük şöhret kazandı. İshak Han 1813 yılında çeşitli kabileleri isyana tahrik ederek ardından Meşhed üzerine yürüdü. Bu topluluk Kaçar kuvvetleri tarafından bozguna uğratıldı ve İshak Han da 1816 yılında af dilemek mecburiyetinde kaldı. Daha sonra kendisi ve oğlu Hasan Ali Han, Meşhed'de idam edildi. Bunun üzerine diğeri oğlu Muhammed Han isyanın başına geçti ve Karâîlerle Hazaralar Meşhed'i ele geçirmek üzere birleştiler. Vali Muhammed Veli Mîrzâ'nın azledilişine değin olaylar durulmadı. 1827 yılında Horasan'a vali olarak atanan Hülgü Mîrzâ Türbet-i Haydariye üzerine yürüdü. Ancak Horasan önde gelenlerinin baskısı nedeniyle Karâîlere karşı bir teşebbüste bulunamadı ve Meşhed'e geri dönmek zorunda kaldı. Böylece Muhammed Han eskisinden daha büyük bir kuvvete kavuştu ve 1829 yılında Meşhed'i ele geçirdi.

⁴ Modern Afganistan'ın kurucusu olarak bilinen Ahmed Şah Dürrani (yaklaşık 1722-72), Peştunların Abdâli koluna mensuptur. 16 yaşında Nâdir Şah'ın hizmetine girmiş ve Nâdir Şah'ın ölümünü ardından Kandahar'a dönerek başta kendi kabilesi olmak üzere Peştun kabilelerine dayalı bağımsız bir Afgan devleti tesis etmiştir (Baumer, 2018, s. 303-306)

⁵ Bahse konu Şâhruh, Emir Timur'un oğlu değil, Nâdir Şah'ın torunlarından biridir. XVIII. yüzyılın ortalarında bir süre Meşhed valiliği yapmıştır (Tanner, 2002, s. 119).

Ancak nihayetinde Feth Ali Şah'ın oğlu Ahmet Ali Mîrzâ tarafından yenildi. Buna karşılık bir tür yarı bağımsız statüsünü korudu ve hiçbir zaman Kaçarların otoritesini tamimiyle tanımadı. Onun ölümünden sonra kabile bağımsızlığını kaybetti ve tevarüsî kabile liderliği de yavaş yavaş ortadan kalktı. Kabile Türbet-i Haydarîye'de görev yapan İranlı valilere bağlandı. Yate'in bölgeyi ziyaret ettiği XIX. yüzyılın sonunda kabilenin nüfusu 3.000 aile kadardı. Kabile Kaçar ordusuna bir alay piyade asker sağlamaktaydı. Bu birliğin yarısı görevde, yarısı da izindedir ve altı ayda bir görevdeki askerlerle izindeki askerler yer değiştirmektedir (Yate, s. 53).

2.7. Diğer Türkler

Yate'in kabile adı vermeksizin sözettiği diğer iki Türk topluluğunda biri Deregez Türkleridir.⁶ Buradaki Türklerin kıyafetleri Türkmenlerle aynı olsa da bunlar Türkmen değillerdi. (Yate, s. 164). Bâm'dan on yedi mil güneydeki Sefîbâd da iki yüz hane Türk'le meskûndü. Bu Türkler Nâdir Şah tarafından Serahs'tan buraya getirilmişlerdi ve getirildikleri zamanda liderleri olan Sefî Han bu yere adını vermişti (Yate, s. 372). Meşhed'de yaşayan topluluklardan biri Azerbaycan Türkleri idi (Yate, s. 145).

Yate'in Bucnurd'un doğusu ve Gürgen'in batısında bulunan Deşt köyünde "Gandar Türkleri"nin yaşadığını bildirmektedir. Bölgede bu isimli bir Türk unsur tespit edemedik. 1908 yılında bölgede bulunmuş olan Sykes, bu köyde yaşayanların "Gaudari Türkleri" olduğunu ifade etmektedir (Sykes, 1911).⁷

3. Kürtler

XIX. yüzyılda Horasan'da yaşayan topluluklardan biri de Kürtlerdi. Yate, Horasan Kürtler için "Türk dilli" ifadesini kullanır (Yate, s. 382).⁸ Horasan'da bulunan Kürtler, buraya Şah I. Abbas (1585 - 1628) tarafından Özbek akınlarına karşı set oluşturmak amacıyla getirilmiş ve Ahal'a yerleştirilmişti. Horasan'a göç eden Kürtlerin başlangıçtaki nüfusu 40 bin aile idi. Şah Hüseyin devrinde Hive Hanlığı'nın akınları karşısında tutunamayarak buradan güneye göç ettiler. Kûçân, Şîrvân, Bucnûrd ve Semelkân'ı Gereylılardan alarak buralara yerleştiler. Liderleri olan Kara Han, Şîrvân'ı

⁶ Napier'in verdiği bilgiye göre Deregez'in yönetici sınıfı çok eski olmayan bir tarihte buraya göçmüştü. Buranın ilk hanı olan Baba Han, Buhara'daki Karşı şehrinde önemsiz bir hanlık makamında iken kabilesi Çavuşlu'dan birkaç yüz kişiyle buraya göçmüş, Ebiverd valisi de kendisine Deregez'de arazi vermişti. Baba Han, Nadir Şah'ın gözde adamlarından biri haline geldi ve bütün seferlerinde yanında bulundu. Bir süre sonra Herat valiliği görevine getirildi. Ancak Buhara muhasarasında öldürüldü. Yeğeni ve Nadir Şah'ın komutanlarından biri olan Behbud Han da Ebiverd valisi olarak atandı. O da bir Türkmen tarafından öldürüldü. Yerine oğlu Ağa Muhammed Han valiliğe getirildi ve Deregez bölgesini işgal etti. Burada ele geçirdikleri valilik miras biçiminde sonraki kuşaklara aktarıldı (Napier, 1876, s. 304-305).

⁷ Rabino'ya göre "Gaudar"lar, Mazenderan ve Esterabad'da yaşayan kabilelerden biri idi. Bu kabilenin mensupları köy bekçiliği, avcılık ve balıkçılıkla geçinirdi. Kabilenin kökeni belirsizdi (Rabino 1913). 1840'lı yıllarda Rusya'nın Esterabad Konsolosu olan Baron Bode, "Godar"ların Hint kökenli olabileceği bilgisini vermektedir (Bode, 1856, s. 33, 158-159).

⁸ 1918 - 1920 yılları arasında Horasan'da etnografik malzeme toplamak üzere saha çalışmaları yürütmüş olan Vladimir Alekseyeviç İvanov'a göre Amarlı ve Keyvânlü kabileleri küçük kabilelerdi. Zaferânlü ve Şâdlûlar ise artık Türkçe konuşuyor ve Kürt olarak görülüyorlardı (İvanov, 1926).

yönetim merkezi yaptı ve Zaferânlû, Şâdlû, Keyvanlû ve Karaçorlu⁹ kabilelerinden oluşan 40.000 Kürt ailesini Kûçân, Şîrvân ve Bucnûrd bölgelerine yerleştirdi. Kara Han, Zaferanlu Kürtlerinin lideriydi ve bu kabile Kûçân'a yerleşmişti. Kara Han'dan sonra bu kabilenin başına sırasıyla Sam Beg, Muhammed Hüseyin Han, Emir Güne Han, Rıza Kulu Han, Sam Han, Han Baba Han, Emir Hüseyin Han ve 1893 yılında atanmış olan Muhammed Nasır Han idi (Yate, s. 181-183).

3.1. Zaferânlû

Zaferânlû Kürtleri'nin başlıca yerleşim yeri Kûçân'dı. Buranın doğu sınırı Yesâkî köyüydü (Yate, s. 179). Ancak buranın dışında da hem yerleşik, hem de göçebe hayat süren Zaferânlû toplulukları vardı. Kûçân'ın yaklaşık 70 km. güneydoğusunda, Meşhed'in de 40 km. kadar kuzeybatısında bulunan Çenârân kasabası da Zaferanlu kabilesi ile meskûndü. Yate'in ziyareti sırasında kabilenin buradaki nüfusu 800 aile kadardı ve ortak bir liderleri olmayıp sadece kabilenin kollarının liderleri vardı (Yate 1900: 298). Esferayen'de, Saluk Dağı'nın güneyinde bulunan Çehâr Burç'ta göçebe Zaferânlû Kürtleri konup göçüyordu. Aynı bölgede bulunan Bucnûrdlu Şâdlû Kürtleri ise göçebe değillerdi ve buradaki köylerde yerleşik idiler (Yate, s. 375-376). Bâm – Sefîâbâd bölgesini Kûçân'dan ayıran Kûh-i Şah Cehân'ın kuzey yamaçlarında Zaferânlû Kürtleri, güney yamaçlarında Beğâyerî Türkleri bulunuyordu (Yate, s. 370). Kûçânlı Zaferânlû Kürt göçebeleri kış aylarında sığır ve koyunlarını otlatmak için Sefîâbâd'ın 10 km. kadar kuzeydoğusundaki Elest köyü civarında gelirlerdi (Yate, s. 376). Kûçân'ın 40 km. kadar güneydoğusunda, Çekne ile Daş Bulağ arasında bulunan Hisar köyü Zaferânlûlarla meskûndü (Yate, s. 368).

3.2. Amârlû

Amârlû Kürtlerinin nüfusu bin aile kadardı. Nişabur'un otuz kilometre kadar kuzeybatısında bulunan Hisar-ı Nev köyünün kuzeyinden, Servalâyet'e kadar Maden ile Ber arasındaki bölgede bulunan Nişâbûr'un Mârûsk Bulak bölgesine kadar olan alanda yaşıyorlardı. Kısmen köylerde yerleşik, kısmen de göçebe hayat sürüyorlardı. Ortak bir liderleri olmayıp kabilenin alt bölümlerinin liderleri vardı (Yate, s. 408).

3.3. Şâdlû

Horasan'da yaşayan bir diğer Kürt kabilesi Şâdlûlardı. Şâdlû Kürtleri'nin merkezi Bucnûrd şehri idi. Yate'in bölgeden derlediği bilgilere göre Şâdlû Kürtleri yaklaşık olarak 1600 yılında, Şah Abbas Safevî devrinde Horasan'a getirilmişti. Kabilenin yöneticileri sırasıyla Kurçî Yusuf, Emir Güne Han, Dolu Han, Cafer Kulu Beg, II. Dolu Han, İbrahim Han, Necef Kulu Han, Haydar Kulu Han, Han Baba Han ve Yate'in 1894 yılında tanıştığı Yâr Muhammed Han şeklindeydi (Yate, s. 199). Esferâyem bölgesinin nüfusunun çoğunu Şâdlû Kürtleri oluşturuyordu. Yate'in ziyareti sırasında buranın valisi Bucnûrd Valisi'nin büyük oğlu Mîrpenç Nasretullah Han'dı (Yate, s. 378). Semelkân vadisinde bulunan on üç köyde toplam 700 – 800 kadar Şâdlû ailesi

⁹ Karaçorlu kabilesinin menşei şüphelidir. Safevi devri kayırlarında bu topluluk Türkmen grupları arasında gösterilmektedir (Albayrak, 2003, s. 704, 856, 860).

yaşıyordu. (Yate, s. 209). Saluk Dağı'nın güneyinde bulunan Çehâr Burç'ta bu kabileden topluluklar yerleşti (Yate, s. 376).

3. 4. Keyvânlû

Meşhed'in kuzeybatısında bulunan Râdkân, Keyvânlû Kürtleri ile meskûndü. Yate'in ziyareti sırasında bu topluluğun lideri Muhammed Rıza Han'ın oğlu Muhammed İbrahim Han'dı. Bu Keyvânlular Horasan'a Şah Abbas tarafından Zaferânlû, Şâdlû ve şimdi bu sınırlarda yaşayan diğer Kürtlerle aynı zamanda getirilmişlerdi ve getirildikleri tarihte sayılarının 12.000 aileye vardığı söyleniyordu. Nasreddin Şah'ın Şah'ın 1867'deki Horasan seyahati sırasında kabilenin beş bin aile olduğu kaydedilmişti. Yate, kendi ziyareti sırasında kabilenin nüfusunun üç bin aile civarında olduğunu kaydeder. Bu kabilenin üç bölümü Çeşme-i Gîlâs'a kadar Râdkân bölgesini elinde tutuyor ve yaz aylarında Hezâr Mescid dağlarına göç ediyordu. Kabilenin beş diğer bölümü ise Deregez sınırındaki tepelerde yaşıyordu. Diğerleri Horasan civarına dağılmıştı. Esferâyen'in güneyindeki Cûveyn bölgesinde de üç yüz veya dört yüz aile vardı (Yate, s. 364). Coğatây yakınlarındaki Şehristânek köyünde Keyvânlû Kürtlerinden altı yüz aile yaşıyordu (Yate, s. 393).

3.5. Diğer Kürtler

Yate, kabile adı vermeksizin Kürtlerin yaşadığı kimi köy ve bölgelerden de söz etmektedir. Deregez'e bağlı ve buranın 45 km. kuzeybatısında bulunan Derûngar'da buraya adını vermiş olan Kürtler yaşıyordu (Yate, s. 169). Esferâyen'in güneyindeki Kûrân'da biri Türklerle, diğeri Kürtlerle meskûn olan iki köy vardı (Yate, s. 184). Aşkabat'ın 40 km. kadar güneydoğusunda bulunan Cîristân Bulûk bölgesi dört yüz Kürt ailesini barındıran on beş köyü ihtiva ediyordu (Yate, s. 185). Buranın 10 km. kadar kuzeyinde bulunan Serânî'de 35 kadar Kürt ailesi yaşıyordu (Yate, s. 187). Serânî'nin 10 km. kadar batısında bulunan ve Bucnûrd'a bağlı olan Heyrâbâd'da yirmi Kürt ve Türk ailesi yaşıyordu (Yate, s. 188). Bucnurd'un 10 km. kuzeydoğusundaki Germ Hân'da bulunan altı köyde toplam sayıları 150 hane olan Şâdlû Kürtleri yaşıyordu (Yate, s. 190). Ketliş'in sekiz km. güneydoğusunda bulunan Kalecik köyü Kürtlerle meskûndü (Yate, s. 202). Çenarân'ın 20 km. kuzeybatısında bulunan Seyyîdâbâd köyü yakınlarında göçebe Kürtler bulunuyordu (Yate, s. 367). Kelât'ın sakinleri Celayir Türkleri ve Erdelan Kürtleriydi Bu Kürtler, bölgedeki Zaferânlû, Şâdlû, Keyvanlû ve Karaçorlu kabileleri gibi Şah Abbas tarafından değil Nadir Şah tarafından Kermanşah'tan getirilmişlerdi. Sayıları üç yüz aile kadardı (Yate, s. 157).

4. Çehâr Aymaklar

Çehâr Aymaklar, Afganistan'ın Herat, Gur ve Badgis şehirlerinde yaşayan Cemşidî, Teymenî, Firuzkûhî ve Kala-i Nev'de yaşayan Sünni Hazaralara verilen addır. XIX. yüzyılda bu kabileler Herat ve çevresinde kendi liderlerinin yönetiminde yarı bağımsız olarak yaşıyorlardı. XIX. yüzyılın son çeyreğinde Afganistan'ı idare eden Emir Abdurrahman bu kabileleri itaat altına alarak Herat idaresi altında topladı. Bu kapsamda yaşanan çatışmalar nedeniyle XIX. yüzyılın sonunda ciddi bir Aymak topluluğu Horasan'a göç etmişti (Adamec, 2003, s. 24).

4.1. Cemşidi

Cemşidiler, genellikle Herat'ın kuzeyi ve günümüzde Türkmenistan sınırları içinde bulunan Guşku vadisi arasında yaşamaktaydı. Yate, bu kabilenin XIX. tarihine de kısaca değinmektedir. Kûçân'ın 30 km. kadar güneydoğusundaki Şûriçeh'te yaşayan Cemşidiler, Kaçarların Horasan Valisi ve Nâsirüddîn Şâh'ın amcası Hüsâmüsaltana Sultân-Murâd Mîrza tarafından komuta edilen 1857 yılındaki Herat kuşatması sırasında Herat'tan buraya göç etmişlerdi. Sayıları iki bin aile kadar olan bu topluluğun lideri Allahyâr Han'dı. Önce Ser-i Câm bölgesine, sonra da Meşhed yakınlarındaki Kenâr Gûşe ve Karabuka bölgelerine yerleştirildiler. Buradan önce kabilenin bir kısmı, daha sonra da kabilenin lideri Allahyar Han Herat'a geri döndü. Kabilenin kalanı da Meşhed'den Kûçân'daki Hûşâne bölgesine sürüldü ve başlarına Râvudî kabilesinden İsmail Han atandı. Bir süre sonra Allahyâr Han Herat'tan kaçarak Meşhed'e döndü ve yeniden Horasan Cemşidilerinin başına geçti. Ancak bu sırada 1871 yılında yaşanan kıtlık nedeniyle kabilenin nüfusu 150 aileye kadar düşmüştü. Allahyâr Han, Karabuka'da öldü ve yerine oğlu Zülfikar Han geçti. 1885 yılında kabile Pes Kemer bölgesine göç etti. Bu sırada sayıları 80 aileye kadar düşmüştü. Ardından Zülfikar Han Ruslarla görüşmeye başlayınca 1889 yılında İran Hükümeti onu ve kabilesini Pes Kemer'den Karabuka'ya gönderdi. Kısa süre sonra Zülfikar Han buradan Rus topraklarına kaçtı. Bunun üzerine küçük kardeşi Muhammed Azim Han kabilenin lideri olarak atandı ve kabile de Meşhed'in on fersah kadar güneydoğusundaki Celâlâbâd ve Cizeâbâd'a yerleştirildi. Ancak Zülfikar Han daha sonra Rus topraklarından geri dönerek kabilesiyle birlikte Keşef Rûd nehri üzerindeki Pes Kemer ve Şûriçeh'e yerleşti. Yate'in Meşhed bulunduğu 1893 – 97 yılları arasında Zülfikar Han ve kardeşleri İran Hükümeti'nden ödenek almaktaydı ve kabileden İran'a bağlı elli süvarilik bir kuvvet teşkil edilmişti. Herat'taki Cemşidiler de zaman zaman oradan İran'a kaçıyordu. 1893 yılında yaklaşık elli ailelik bir grup Herat'tan kaçmış ve liderleri Seyyîd Ahmed Beg'in yönetiminde Zûrâbâd¹⁰ bölgesine yerleştirilmişti (Yate, s. 32-33). Afganistan'daki Cemşidi köylerinin çoğu ise Herat çevresindeydi (Yate, s. 23). Herat'ın oldukça kuzeyinde, günümüzde Afganistan İran ve Türkmenistan sınırının kesiştiği yerdeki Makar deresinde ve buranın kuzeyindeki Guşku'da da Cemşidi yerleşimi vardı (Yate, s. 30).

4.2. Râvudî

Yate'in malumat hakkında bilgi verdiği ve genellikle Cemşidî kabilesinin bir bölümü olduğu düşünülen Râvudî kabilesi, aslında Cemşidîlerden ayrı bir kabiledir. Kandahar'dan Herat'a göçmüş olan kabile, kabilenin iki bölümü arasında çıkan anlaşmazlık nedeniyle ikiye bölünmüş, bu parçalardan biri Teymenilere, diğeri ise Cemşidilere katılmıştır (Adamec, 1981, s. 155; Singer, 1972). Göç süreçlerinde Cemşidilerle aynı kaderi paylaşan Horasan Râvudîleri, XIX. yüzyılın sonunda Keşef Rûd nehri üzerindeki Pes Kemer'e kondurulmuştu. Başlangıçta Kandahar'daki Dih Râvud'dan gelen bu kabile birçok konup göçmeden sonra 1857 yılında yedi yüz aile

¹⁰ Pul-i Hatun köprüsünden kuzeybatı yönüne doğru uzanan vadi bölgesi Zûrâbâd olarak adlandırılır. Yate'in sözettiği Zûrâbâd, bu bölgedir. Bunun dışında Akkale yakınlarında ve Germe'nin hemen güneyinde de birer Zûrâbâd köyü vardır. (Griesbach, 1885; Huntington, 1909).

olarak Ser-i Câm'a kondurulmuştu. Türkmen saldırıları nedeniyle Cemşidilerle birlikte buradan ayrılarak Kenâr Gûşe ve Karabuka'ya ve oradan da yine Cemşidilerle birlikte Kûcân'daki Hûşâne 'ye nakledildiler. O sırada kabilenin nüfusu 550 aile idi. 1871 yılındaki kıtlık nedeniyle sayıları 200 aileye kadar düştü. Hûşâne'den Kenâr Gûşe'ye geri döndüler ve 1885 yılında Pes Kemer'e göç ettiler (Yate, s. 33.)

4.3. Hazara

İran Horasan'ındaki Hazaralar "Berberi"¹¹ olarak adlandırılırlardı (Yate, s. 137). Buraya Hüsâmü's-Saltana tarafından 1857 yılındaki Herat İran kuşatmasının ardından Badgis'teki Kâl'e-i Nev'den getirilmişlerdi ve bu tarihte sayıları beş bin aile kadardı. Bu aileler önce Câm ve Bâherz bölgesi arazilerine taksim edilip başlarına Yusuf Han atandı. Yusuf Han'a sertîp yani albay unvanı verildi. Kısa süre sonra bu ailelerden iki bin kadarı Herat'a geri döndü. Bunun üzerine İran Hükümeti geri kalanları sınırdan uzaktaki Esferâyen bölgesine nakletti. Burada birkaç yıl kaldılar ve bu sırada kolera ve hastalık nedeniyle nüfusları azaldı. Hayatta kalanlar Meşhed yakınlarındaki Kenâr Gûşe'ye nakledildi. 1877 yılında Yusuf Han, Bâherz valiliğine atandı. Muhsinâbâd köyünü kurarak bir miktar aileyi buraya yerleştirdi. Kısa süre sonra ölünce kabilenin lideri olarak onun yerine oğlu İsmail Han geçti. 1894 yılında Nasirüddin Şah onu emiri tümen (tümgeneral) yaptı ve ona Şücâü'l-Mülk unvanını bahşetti. 1896 yılında Bâherz valiliğine atandı. Ancak kendisi Meşhed'de yaşıyorken kardeşi Sertîp Muhammed Rıza Han onun yerine vekâlet ediyordu. İran'a ilk gelişlerinde İran Hükümeti onlara İran ordusuna 700 süvari sağlama yükümlülüğü tard etmişti. Ancak Hazara süvarilerinin de katıldığı Merv seferindeki bozgunun ardından bu sayı 500'e düşürüldü. 1888 yılında bu birlik askerî vazife kabilinde Yomutların üzerine sevk edildi ve orada da yine yenildiler. Bunun üzerine birliğin kuvveti 100 kişi daha azaltıldı. Eksiltelen bu son yüz kişinin ellisi 1893 yılında geri alındı. Yate'in ziyareti sırasında bu kabileden silah altında tutulan toplam kişi sayısı 450 idi. Kabilenin İran'daki toplam nüfusu ise 1.200 aile olarak tahmin edilmekteydi (Yate, s. 131-132). Meşhed ve Muhsinâbâd dışında Bâherz'de (Yate, s. 139), Türbet-i Haydariye'nin kuzeydoğusundaki Gâv Dûşe ve Hevâs köyünde Hazaralar yaşamaktaydı. Yate'in verdiği bilgiye göre İran'da tarım işçisi olarak çalışma imkânları dolayısı ile Afganistan'daki Hazaralar son zamanlarda hızla İran'a göçmekteydiler (Yate, s. 139-140).

5. Farslar

Yate'in eserinde Horasan veya Esterabad'daki Farsların toplam nüfuslarına dair bir bilgi yoktur. Buna karşılık Horasan'daki kimi şehir, köy ve kasabalarda bir miktar Fars nüfusunun yaşadığını verilen bilgilerden anlayabiliyoruz. Eserde diğer etnik gruplara dair verilen bilgilerle Farslar hakkında verilen bilgiler kıyaslandığında Horasan'daki Fars nüfusunun oldukça az olduğu anlaşılıyor.

Baherz'de Hazara, Teymürî ve Afganlarla birlikte yaşayan Farslar Bâherzî olarak adlandırılıyordu (Yate, s. 137). Göklen yurdunun içinde bulunan Şağal Tepe yakınlarında bir Fars köyü bulunuyordu. Bu Farslara "Farsivân" deniliyordu (Yate, s.

¹¹ Berberistan, Hazaracad'ın eski adıdır. Afganistan'dan İran'a göç eden veya sürgün edilen Hazaralar burada Havari veya Berberi adlarıyla biliniyorlardı (Mousavi, 1998, s. 48, 138).

214). Câcerm'deki Senhevâst köyü (Yate, s. 382), Câcerm'in 40 km. güneydoğusundaki Şefî'âbâd köyü (Yate, s. 390), Coğatây'da (Kılıçî Türkleri ile birlikte) (Yate, s. 392), Türbet-i Haydariye'nin kuzeydoğusundaki Hevâs köyünde (Hazaralarla birlikte) (Yate, s. 138) Farslar yaşamaktaydı. Türbet-i Şeyh-i Câm köyü veya yerel ifade ile Câm'da sadece Câmî¹² olarak adlandırılan 250 aile ikamet etmektedir. Bu kabilenin nüfusunun dört bin aile kadardı ve hepsi çiftçilikle meşguldü. Kabilenin en son tevarüsî lideri olan Ferîmân köyünün yöneticisi olan Alizar Han'ın babası, kabilenin liderliğinden azledilmişti ve o günden sonra kabile bölge valisinin kontrolüne girmişti (Yate, s. 36-37).

6. Diğer Unsurlar

XIX. yüzyılın sonunda Horasan'da yukarıdaki etnik gruplar haricinde de çeşitli Belûç, Peştûn, Sistanî, Peştun, Arap, Feyac, Sistanî ve Teymürî gibi etnik topluluklar yaşamaktaydı. Bu topluluklardan Belûçlar ve Sistanîler genellikle Güney Horasan'da bulunuyordu. Teymürîler Horasan'a Afganistan'dan göç etmişlerdi. Horasan'daki Araplar, genellikle bölgenin Arap orduları tarafından ele geçirildiği zamanlarla ilişkilendirilmektedir. Bunların dışında, Yate'in ziyaretinden kısa süre önce Serahs ve Havdan'a Rus Malakanları ve Alman kökenli Rus vatandaşları yerleştirilmişti.

6.1. Belûç

Yate'in tespit ettiği Belûç kabileleri genellikle Güney Horasan'ın Sistan'la sınır bölgelerinde ve Afganistan sınırlarında bulunuyordu. Gazneli Mahmud'un çok sayıda Belûç'u Belûcistân'dan Sistan'a naklettiği ve Kerim Han Zendî'nin (1752 - 79) de onları oradan Horasan'a naklettiği yönünde bilgiler vardır. Yate'e göre toplam sayıları üç bin aile kadardı ve Horasan boyunca her yere dağılmış haldeydiler (Yate, s. 391).

Mahunik'in 50 km. kadar güneydoğusunda, Afganistan'la İran'ın Ferah sınırındaki Çâh-ı Zîrân'da bulunan Behlurî Belûçları, yedi kuşak evvel Belûcistân'dan göç ettiklerini söylüyorlardı. Kethüdalarının idaresi altında kabilenin bu kolunun yaklaşık üçte birine tekabül eden dört yüz aile vardı. Geri kalanı daha kuzeydeki Gâin ve Hâf'ta yaşıyordu (Yate, s. 126). İran Afgan sınırındaki Heştâdân'da göçebe Behlurî Belûçları yaşıyordu (Yate, s. 133). Celalâbâd, (Bircend – Güney Horasan) Sistan'ın tarihi yönetici kavimlerinden biri olan Kayânîlerin önemli yerleşkelerinden biriydi. Ancak Yate'in ziyareti sırasında Nehruyî Belûçlarının kontrolü altındaydı ve Kayânîlerin çoğunun köyü terk etmişti (Yate, s. 123). Meşhed ile Nişabur arasındaki Binalûd sıradağları, yazın güneyde Nişabur tarafından buraya göç eden Belûç göçebelerinin yaylalarıydı (Yate, s. 350). Câcerm'in 40 km. kadar güneydoğusundaki Azâdvâr köyü civarında 400 ailelik göçebe bir Belûç topluluğu vardı. Yate'in topluluk mensuplarından öğrendiğine göre bunlar 1871 yılında yaşanan kıtlık sırasında 1871 yılında gerçekleşen kıtlık sırasında Cûveyn bölgesine göç etmiş olduklarını ve o zamandan beri de burada kalmışlardı (Yate, s. 391). Türbet-i Câm'ın 50 km. kadar kuzeybatısında bulunan Alîk ve Şâh-ı Bâlâ köyleri Belûçlara aitti (Yate, s. 137).

¹² 1874'te bölgede bulunan İngiliz subay Napier bu kabilenin Fars kökenli olduğunu bildirmektedir (Napier, 1876, s. 199).

6.2. Ruslar Tarafından Türkmen Topraklarına İskân Edilenler (Malakanlar ve Almanlar)

Günümüzde Türkmenistan sınırları içinde bulunan Havdan'a bir grup Rus kökenli Malakan yerleştirilmişti Malakanlar, Meşhed ile Aşkabat arasında yük taşımacılığı işiyle meşgul idiler (Yate, s. 170-171, 423). Herat'ta da Salur Türkmenlerinin yerleşkesi yakınlarına Alman kökenli Rus vatandaşlarından oluşan bir koloni iskân edilmişti. Türkmenler ve Almanlar, bir tür vergi toplayıcısı ve polis komiseri yetkilerine haiz olduğu anlaşılan *pristav*¹³ unvanlı bir yöneticiye bağlıydı.

6.3. Feyac

Arapçada *Feyac* ve Farsçada da Garibzade veya Karişmar olarak adlandırılan Horasan Çingeneleri Horasan'ın her yanına yayılmıştı. Bu topluluğun Kral Behramgur¹⁴ tarafından şarkıcı ve dansçı olarak değerlendirilmek üzere Hindistan'dan getirildikleri söylenmekteydi. Topluluğun vergilerini Şah'ın şatırbaşı¹⁵ adlı teşrifat memuru topluyordu. Kabilenin Horasan'daki lideri de bu görevlinin akrabasıydı (Yate, s. 149).

6.4. Arap

Horasan'da yaşayan küçük topluluklardan biri de Araplardı. Bu Arapların bölgede büyük bir nüfusa sahip olmadıkları, bir kısmının Türkçe, bir kısmının Farsça konuştuğu ve birbirinden hayli uzak mevkilerde yaşadıkları anlaşılıyor. Yate'in bahsettiği bu tür Arap köylerinden biri, Bucnûrd'un 35 km. kuzeyinde bulunan, Türkmen sınırı yakınındaki Ketlîş köyü idi. Ketlîş, aynı zamanda Bucnûrd bölgesinin bu yöndeki sınır köyüydü. Yate'in verdiği bilgiye göre bu Araplar Şah I. Abbas tarafından Kerbelâ'dan Etrek civarına getirilmiş, daha sonra Şâdlûların yedinci İlhânîsi Necef Ali Han onları Ketlîş'e yerleştirmişti. Arapçayı tamamen unutmuşlardı ve Türkçeden başka dil bilmiyorlardı. Köy 150 haneden mürekkepti (Yate, s. 202-203). Serahs'taki İran garnizonunun dışında Arap soylu yüz elli aile mukimdi. Bu Arap aileler 1874 yılında Serahs'a yerleştirilmişlerdi ve kendilerinden 50 kişilik bir süvari birliği teşkil edilmişti (Yate, s. 34). Afganistan'ın Ferah şehri ile İran'ın Güney Horasan eyaleti arasında, Serbîşe kasabasının doğusunda bulunan Mâhûnîk köyünde Araplar yaşıyordu. Bölge sakinleri Şîî değil Sünnî idi ve bu yüzden Mâhûnîk'ten Afgan sınırına doğru uzanan vadiye Sünnîhane *Colge*¹⁶ deniliyordu (Yate, s. 126). Mahunik'in hemen kuzeyinde bulunan ve günümüzde Tebes-i Mesinâ olarak bilinen Tebes'in Vekî-i Tebes unvanlı yöneticileri de Arap kökenliydi (Yate, s. 59).

¹³ *Pristav* (Rusça: пристав): Polis komiseri (Mustafayev & Şçerbinin, 1996, s. 708).

¹⁴ M.S. 420 - 440 yılları arasında hüküm sürmüş Sasani hükümdarlarından biri, V. Behram. (Altungök, 2015, s. 93)

¹⁵ Şatırbaşı: Şahın saraydan çıktığının halka duyurulması ve geçeceği yolun müsait hale getirilmesi ile yükümlü saray görevlisidir. Şahın atının önünden gider ve elindeki sopayla şaha yol açardı (Karadeniz, 2013, s. 38).

¹⁶ *Colge*: (Farsça: جلگه): Step, ova (Kantar, 2016, s. 527)

6.5. Sîstânî

1888 yılında İran Serahsı'na Sîstânî kabilesine mensup yüz aile yerleştirilmişti ve Yate'in burayı ziyaret ettiği 1894 yılında bu ailelerin sayısı 60 civarında idi (Yate, s. 34). Yukarıda Bucnurd'un kuzey yönündeki sınırı olarak söz ettiğimiz Ketliş'in 20 km. kuzeydoğusunda bulunan Râz köyünde de kendilerini Sîstânî olarak tanımlayan ve kendilerine has bir lehçe konuşan 700 haneden mürekkep bir topluluk yaşıyordu (Yate, s. 205).

6.6. Peştun

Esterâbâd şehrinin dışında Turi ve Bengeş¹⁷ adlı Peştun kabilelerine mensup 700 aile yaşamaktaydı. Bu aileler buraya Pakistan'daki Kuram'dan göç etmişlerdi (Yate, s. 283). Herat'ın kuzeyinde, Guşku vadisinde ciddi bir Dürrani Peştun nüfusu vardı. Onların batısında Nurzai Peştunları bulunuyordu. Bu Dürranîler Poşt-i Rûd ile Zemindâver'den getirilip buraya yerleştirilmişlerdi (Yate, s. 23).

6.7. Teymürî

Teymürîler, Afganistan'ın Herat, Ferah ve Faryab şehirlerinde mukim bir kabiledir. Çehâr Aymaklardan farklı olarak Aymak-ı Diğer olarak adlandırılırlar. Afganistan'da yaşanan birçok iç çatışma sonrasında Teymürîlerin ciddi bir kısmı İran Horasanı'na göç etmişti (Adamec, 2003, s. 363).

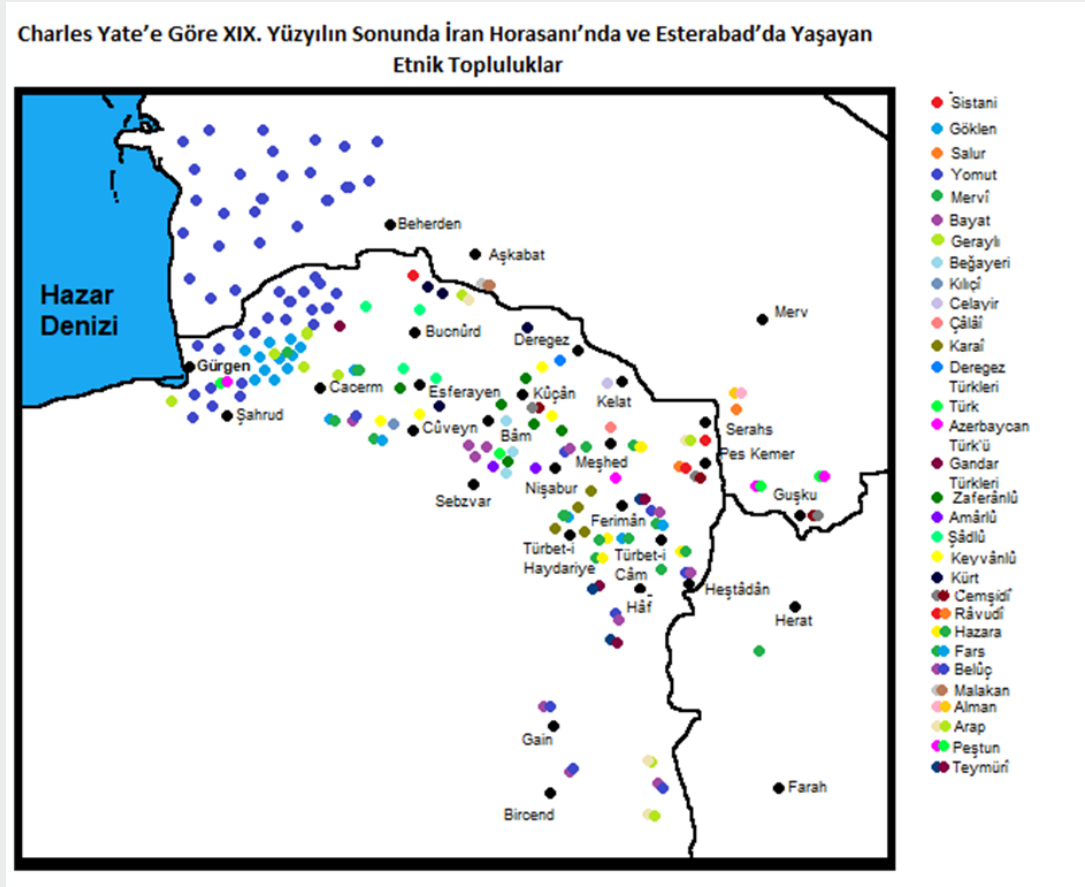
Teymürîlerin Tatar kökenli oldukları ve Emir Timur (1369-1405) tarafından Suriye'den Horasan'a kondukluktan sonra onun adıyla anıldıkları söylenmektedir. Yate'in derlediği bilgiye göre Timur bu kabileyi önce Belh şehrine konup ve onları çeyiz olarak Ceyhun nehri kıyılarında yaşayan, Arap soylu, kendisinin de manevi önderi olan din adamı Mîr Seyyîd Halil'le evlendirdiği kızının idaresine verdi. Mîr Seyyîd'in ölümünden sonra kabile onun oğulları arasında taksim edildi. Oğullarından biri olan ve idaresinde dört bin Teymürî ailesi düşen Seyyîd Mîr Şahid veya Mîr Şah Han bu aileleri Belh'ten Herat'a nakletti. Burada Teymürîlerin nüfusunun arttığı anlaşılıyor. Zira Muhammed Şah Kaçar, 1838 yılında Herat kuşatması sırasında burada bulunan Teymürîlerden sekiz bin kadar aileyi Mîr Şah Han'ın torunlarından biri olan Kılıç Han'ın idaresi altında Horasan'a nakletti. Kılıç Han daha sonra büyük bir nüfuz elde etti ve Emir unvanı ile Câm, Bâherz, Hâf ve Zûrâbâd bölgelerinin idari lideri oldu. XIX. yüzyılın sonunda bu kabileye mensup iki bin ailenin halen Afganistan'ın Herat, Sebzvâr¹⁸ ve Ferah bölgelerinde yaşadığı söylenmekteydi. 1897 yılında sınırın Afganistan tarafında yaşayan bu ailelerden 120 kadarı Afgan otoritelerinin haber alıp kaçışlarını önlemelerine mahal vermeksizin hızla İran - Afganistan sınırını geçtiler. Afgan yetkililer daha sonra bu ailelerin geri dönmesi için ellerinden geleni yaptılarsa da kaçaklar geri dönmeyi reddettiler (Yate, s. 46-47).

İran Horasanı'ndaki Teymürîler, İran'ın Herat sınırındaki Hâf, Câm ve Bâherz bölgelerinde yaşıyorlardı. Şevketü'd-Devle unvanlı Mîr Esadullah Han ve Nusretü'l-

¹⁷ Günümüzde Afganistan'ın doğusunda ve Afganistan - Pakistan sınırında yaşayan iki Peştun kabilesi (Adamec, 2003, s. 301).

¹⁸ Buradaki Sebzvar, Herat'ın güneyinde bulunan ve günümüzde Şindând adını almış olan bölge olmalıdır. (Ç. N.)

Mülk Mir Ali Merdan Şah'ı. XIX. yüzyılın sonunda İran'daki Teymürîlerin toplam sayısı 6.000 aile olarak tahmin edilmekteydi (Yate, s. 46-47).

SONUÇ

Charles Yate'in gezi güzergâhında ve Esterabad'ın tamamına yakın içine alan bölge, neredeyse kâmilen Yomut ve Göklen Türkmenlerinin yurduydü. Göklenler yaklaşık olarak Kümbet-i Kavus'un kuzeyinden itibaren Güllüdağ'a kadar Gürgen nehrinin yukarı akımlarında yaşıyorlardı ve Kaçar hâkimiyetini tanıyorlardı. Göklenlerin batısından itibaren batıda Karasu nehri ve Hazar Denizi, kuzeyde Balhan Dağları, doğuda da Çenârân'a kadar Yomut Türkmenlerinin yurduydü. Yate'in ifadelerinden İran Yomutları'nın Kaçarlar ya da başka bir otoriteye bağlı olmadıkları anlaşılıyor. Esterabad'da az sayıda Geraylı Türk'ü, Fars ve Peştun unsurları da yaşamaktaydı.

İran Horasanı'nın günümüz Türkmenistan sınırına yakın Bucnûrd ve Kûçân bölgelerinde Şâdlû ve Zaferânîlû Kürtleri, Deregez'de de yerleşik Türkler meskûndü. Meşhed'in kuzeyinde Çâlâî Türkleri, Kelât-ı Nadiri'de Çağatay Türkleri ve Kürtler, sınırın Afganistan'a yakın bölgelerinde Hazara, Teymürî, Peştun gibi kabileler yaşıyordu. Herat sınırındaki Hâf, Tâybâd bölgelerinde göçebe ve yerleşik Belûç kabilelerine de rastlanıyordu. İran Horasanı'nın orta kısmında doğudan batıya; Türbet-i Haydariye'de Karaî Türkleri, Meşhed'in batısında yerleşik ve göçebe Zaferânîlû Kürtleri, Şûriçeh'de Cemşidîler yaşıyordu. Daha güneydeki Cûveyn, Coğatây,

Servelâyet, Bâm - Sefîâbâd bölgeleri hemen hemen tamamen Geraylı, Bayat, Beğâyerî ve Kılıçî Türkleri ise meskûndu. Bölgede Türkmenler dışındaki Türk unsurların genellikle Moğol fetihleriyle bölgeye taşındıkları bilgisi verilmiştir. İran Horasanı'nda Türkler ve Kürtler dışında Arap, Hazara, Beluç, Peştun gibi küçük gruplar da bulunmaktaydı. Esere göre bölgedeki Fars nüfusunun oldukça az olması dikkat çekicidir.

EXTENDED ABSTRACT

Charles Edward Yate (1849-1940), who held many bureaucratic and military posts in British India, was also on the scene in the Afghan-Russian conflict called the Panjdeh crisis. Yate wrote a number of works, including reports and correspondences, in which he talked about what he saw while performing his duties. He was involved in politics in the last years of his life, and died in 1940.

The subject of our study is "Khorasan and Sistan", which is a travel book compiled by Yate in 1893-1894 and 1896-1898, when he was serving as the Khorasan and Sistan Representative of the Governor-General of India and later the Consulate General in Mashhad. The work focuses on two regions: Iranian Khorasan and Astarabad. Yate recorded the political, social, economic, demographic and cultural issues that he personally observed about the ethnic communities living in these regions. Yate's work "Khorasan and Sistan" is, therefore, important in terms of comprehending the ethnic situation of Iran's Astarabad and Khorasan provinces under Qajar rule. The feature that distinguishes his work from other works written as to the region, especially from travel books, is that it gives more information about ethnic communities than similar books do. Unsurprisingly, this was helped by Yate's close knowledge of Khorasan, where he worked in border commissions and diplomatic missions, and his knowledge of its ethno-geographical structure.

Small details in the study, such as the condition of the roads and their suitability for transportation, indicate that Yate was in the area not only as a traveller, but also as a military assessment officer. On the other hand, given the information about the Khorasan and Sistan markets in the work, it can be said that there is a market conflict between Russia and British India, and the other purpose of the British travellers to the region is to understand the degree of Russian influence in the market. In his work, Yate mentioned many large and small populations such as Kurds, Chahar Aimaq groups, Persians, Arabs, along with Turkish communities. Again, since Yate did not travel to Akhal, Ashgabat, Serakhs, Tejen, Merv, Yolotan and Panjdeh, where the majority of the Turkmen population lived, no detailed information was noted about the Turkmen population in Khorasan, except for the fact that two thousand Salur Turkmen lived beyond the Russian garrison in Serakhs. In our study, firstly, brief information about Colonel Charles Edward Yate's life was given, then the region he examined in his work and its importance were explained, and then the history of Khorasan and Astarabad was told. Within the framework of Yate's work, information was given about the Turkmens in general, and the Goklan, Yomut tribes in particular. How Yate touched on Mervi, Bayat, Geraylı, other Turkish-origin communities in Khorasan and the ethnic communities whose names were mentioned above are also discussed in order.

The Turkmen tribes Yate encountered during his trip to Astarabad are the Goklan and Yomut tribes. The first inhabits the land upstream of the Gurgan River, stretching from Yas Tepe on the south bank of the Gürgen River in the west to Yıl ChashmA at the source of this river, and Dehne-i Gurgan in Yengeran in the east. Both of them, whose administrative center was the Chakyr village, still lived in tents and earned a living from agriculture. As for the Yomuts, they were the largest Turkmen tribe living in Astarabad. There were settlements of Yomut up to the Balhan mountains beyond the Atrak River in the north. Whereas there was Qajar influence on the Turkmens living in the areas close to the center of Astarabad in the east, the Ighdir and Kanyakmaz sections of the Yomuts living on the Goklan border were far from the center and more independent. Yomut tribe could be divided into agriculturalists and nomads. Yate noted that the total population of the Yomuts in Gurgan was about 7,000 tents. He also mentions many Turkish communities in Khorasan in his work. Of these, the Mervi were the natives of Merv, whose number were around 10,000 and were brought to Khorasan from the time of Nadir Shah. Bayats are Turks, consisting of 15,000 people and brought from Iraq or Tehran by Nadir Shah. According to Yate, the Geraylis were descendants of the Karaites. They migrated to Jajerm after the death of Nadir Shah. They were divided into two groups as Bughairi and Kilichi. The former consisted of 1300 people, the latter consisted of 600 families. Another Turkish community in Khorasan was the Celayirs, the number of whom was around 400 and who were residing in Kelat-ı Nadiri. Another group were the Chalais. They came to Khorasan in the time of the Mongols and their number was about 500 families. As for the Karaites, they lived in Turbat-e Haydariye. The number of Karais brought to Khorasan by Shah Ismail is about 3000 families. A few more Turkish communities whose tribal names are not given are mentioned in the work. In the part where information about the Kurds is given, it is remarkable that they are called Turkish-speaking. They were brought to Khorasan during the reign of Shah Abbas I. They were divided among themselves as the Kurds of Zaferanlu, Amarlu, Shadlu and Keyvanlu. Yate also gave information about some Kurdish communities without naming tribes. Apart from these, Chahar Aymaks were also counted among the inhabited peoples of Khorasan. These were Jamshidi, Taymani, Firuzkuhî living in Herat, Gur and Badgis cities of Afghanistan and also Sunni Hazaras living in Kala-i Nev. While informing about the Persians in Yate's work, he did not provide data on the population of the region in question, but only stated that the number of Persians is less than other ethnic elements. Beyond the ones mentioned above, our study also gave information about the Baluch, Malakans, Germans, Feyacs, Arabs, Sistanis, Pashtuns, Teymuris on the basis of the information in Yate's work.

KAYNAKÇA

- Adamec, L. W. (1981). *Meshed and northeastern Iran*. Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Graz.
- Adamec, L. W. (2003). *Historical dictionary of Afghanistan* (3. bs.). Lanham-Maryland-Oxford: The Scarecrow Press.
- Albayrak, R. (2003). *Türklerin İran'ı, yakın gelecek* (C. 2). Ankara: Berikan Yay.
- Altungök, A. (2015). *İslâm öncesi İran'da devlet ve ekonomi* (1. bs.). İstanbul: Hikmetevi Yay.
- Barthold, V. V. (1984). *An historical geography of Iran* (S. Soucek, Çev.). C. E. Bosworth (Ed.), New Jersey: Princeton University Press.
- Baumer, C. (2018). *The history of central Asia* (C. 4). Londra - New York: I. B. Taurus.
- Behan, T. L. (1870). *Other state intelligence for the year 1867, compiled and arranged from the official documents published in the London Gazette*, II. Bölüm, Londra: London Gazette Office.
- Berezin, İ. (1950). *Puteşestviye po Dagestanu i Zakaokazyu*. Kazan.
- Bode, K. K. (1956). *Oçerki Turkmenskoy Zemli Yugo-Vostoçnogo Pribilijya Kaspiyskogo Morya*. St. Petersburg.
- Çetin, O. (1998). Horasan. *İslam ansiklopedisi* (C. 18, s. 234-241). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yay.
- Debrett's house of commons and the Judicial Bench, members of the imperial parliament and the judges of England, Scotland and Ireland and the colonies, etc. (1922). A. G. M. Hesilrige (Ed.), Londra: Dean - Son Limited.
- Ebu Bekr-i Tihrani. (2014). *Kitab-ı Diyarbekriyye* (M. Öztürk, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Fraser, J. B. (1825). *Narrative of a journey into Khorasan in the years 1821 and 1822 including some account of the countries of Persia; with remarks upon the national character*. Londra: Government and Resources of That Kingdom
- Griesbach, C. L. (1885). Field notes from Afghanistan. *Records Of The Geological Survey of India* (C. 19, s. 235 - 267). Londra.
- Grousset, R. (2006). *Bozkır İmparatorluğu: Atilla - Cengiz- Timur* (3. bs.) (M. R. Uzmen, Çev.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gumilyev, L. N. (2006). *Avrasya'dan makaleler - 1* (A. Batur, Çev.). İstanbul: Selenge Yay.
- Hambly, G. R. G. (2008). Agha Muhammad Khan and the Establishment of the Qajar Dynasty", *History of Iran*, Vol. VII. P. Avery & G. Hambly & C. Melville, (Ed.), Cambridge: Cambridge University Press, 104 - 144.
- Rumlu, H. (2004). *Ahsenü't tevârîh - Şah İsmail tarihi* (1. bs.) (C. Cevan, Çev.). Ankara: Ardıç Yay.
- Huntington, E. (1909). The Afghan borderland. *The National Geographic Magazine*, 20, No: 7, 788 - 799.
- İskender Beg Münşi. (1978). *Tarih-i alemârâ-yi Abbâsî (History of Shah Abbas the great)* (C. 2). (R. M. Savory, Çev.). Kolarado: Westview Press.
- İvanov, V. (1926). Notes on the ethnology of Khurasan. *The Geographical Journal*, 67, No. 2, 143-158.
- Karadeniz, Y. (2013). *İran (1795 - 1925) idari, askerî, sosyal yapı ve toplumsal hareketler*. İstanbul: Selenge Yay.
- Kayalı, Y. (2015). Hindistan Kuşan İmparatorluğunun yükselme dönemi (MS. 78-99). *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 55(2), 191-192.
- Materiali po İstorii Turkmen i Turkmenii* (Mitt II: 1938), C. II, İranskie, Buharskie i Hivinskije İstoçniki, V. V. Struve - A. K. Borovkova - A. A. Romaskeviça - P. P. İvanova (Ed.). Moskova-Leningrad: İzdatelstva Akademii Nauk SSSR.

- Mirniyâ, S. A. (1369). *İl ve taife-yi aşâyirî Horasan ve Nakş-i Siyasî -i Ru'sâ-yı İli Bozorg der Umûr-ı Keşver ve Revâbit-ı Anhâ bâ Hükûmethâ ve İsti'mâr-girân, İntişârât-ı ve Amuzeş-i Nesl-i Daniş*. Tahran.
- Mousavi, S. A. (1998). *The Hazaras of Afghanistan an historical, cultural, economic and political study*. Richmondi: Curzon Press.
- Mustafayev, E. & Şçerbinin, V. G. (1996). *Büyük Russça - Türkçe sözlük*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yay.
- Napier, G. C. (1876). *Collection of journals and reports recieved from G. C. Napier, Captain The. Hon. G. C. Napier*. Londra: Bengal Staff Corps, on Special Duty in Persia.
- Nooroghlo, N. A. (2019). IV - IX. yüzyıllarda Horasan (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.
- Özcan, A. (2006). Nadir Şah. *İslam ansiklopedisi* (C. 32, s. 276-277). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yay.
- Piyadeoğlu, C. (2012). *Güneş ülkesi Horasan Büyük Selçuklular dönemi* (1. bs.). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- Poullada, S. P. (2018). *Russian - Turkmen encounters, the gaspian frontier before the great game*. Londra- New York: IBTauris.
- Rabino, H. L. (1913). A journey in mazanderan (from Resht to Sari). *The Geographical Journal*, 42, No. 5, 435-454.
- Rossall School Directory 1844 - 1882, Londra: R. Clay, Sons, and Taylor, ty.
- Salih, M. (2000). *Şeybânînâme (182b - 217b) (Tenkitli Metin - Tercüme - Sözlük - İndeks)*. (I. E. Yengin, Çev. ve Not.) Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Singer, A. (1972). The Jamshidi of Khurasan: An historical note. *Iran*, 10, 151 -155.
- Stewart, C. E. (1911). *Through Persia in disguise: With reminiscences of the Indian mutiny*. B. Stewart (Ed.), Londra: George Routledge & Sons, Ltd.
- Sümer, F. (1999). *Oğuzlar* (5. bs.). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay.
- Sykes, P. M. (1911). A sixth journey in Persia. *The Geographical Journal*, 37, No. 1, 1-19.
- Tanner, S. (2002). *A military history from Alexander the great to the fall of the Taliban*. Cambridge: Da Capo Press.
- The India list and India office list for 1905. Compiled from official Records by Direction of the Secretary of State for India in Council* (1905). Londra: Harrison and Sons.
- The India office list for 1893 containing an account of the services of officers in the Indian service and other information (Seventh Issue). Compiled from Official Records by Direction of the Secretary of State for India in Council* (1893). Londra: Harrison and Sons.
- The officials army list for the quarter ending 31st december, 1880 with an index, war office, 17th january, 1881* (1881), Londra: Harrison and Sons.
- Uslu, R. (1997). Hicri I-II. yüzyıllarda Horasan tarihi (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Uludağ Üniversitesi, İstanbul.
- Yate, C. E. (1888). *Northern Afghanistan or letters from the Afghan boundary commission*. Edinburg-Londra: William Blackwood and Sons.
- Yate, C. E. (1900). *Khorasan and Sistan*. Edinburg-Londra.
- Yazıcı, T. (1995). Esterabad. *İslam ansiklopedisi* (C. 11, s. 437 - 438). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yay.